

УДК 300.36

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.2.7>**Поплавська Тетяна Миколаївна**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-2492-8068

ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ

У сучасному українському суспільстві відбуваються зміни, які пов'язані з глибокими трансформаціями не лише в економічній та політичній сферах життя суспільства, а й у світоглядній. Ці трансформації стосуються цінностей, ідеалів, стереотипів та установок, іншими словами відбувається перезавантаження всього змісту менталітету як окремої особистості, так і всього народу. Ситуація ускладнюється тим, що соціокультурна динаміка розгортається на тлі активних бойових дій на території країни, що ні як не сприяє конструктивному розвитку як усього суспільства, так і окремим його громадянам. Водночас саме така ситуація і сприяє прискоренню процесу реформування суспільства, прискоренню осмислення необхідності такої реформації та докладання зусиль для її успішного просування як з боку суспільства, так і з боку його лідерів. Мета сьогоднішнього – усвідомлення можливого інтенсивного пошуку альтернатив розвитку, пошуку ідеї, яка б об'єднала народ, у складі якого живе багато націй. В цих умовах важливим є не тільки те, на якій саме мові розмовляти, а що саме можна на ній сказати. Філософське осмислення ціннісного аспекту нашої національної ментальності в умовах війни з дуже потужним агресором, але з надією на світле майбутнє, є актуальним та своєчасним. Мета даної статті – філософський аналіз процесів, котрі відбуваються в духовному житті сучасного суспільства. Вибір проблематики багато в чому обумовлений гострими проблемами духовного оновлення сучасного суспільства, пошуком культурних орієнтирів його розвитку через дослідження природи національної ментальності, її ціннісного аспекту, а також шляхи можливої трансформації в умовах євроінтеграції. Тому метою даної статті став філософський аналіз процесів, котрі відбуваються в духовному житті сучасного суспільства. Ці процеси неможливі без активного залучення до них національної еліти, яка може і має стати лідером руху України не тільки до Євросоюзу, що буде добре для української економіки, а й до своїх виняткових, національних цілей, що було б добре для української культури.

Ключові слова: ментальність, цінності, еліта, культура, духовність.

Вступ. Більше тридцяти років йде процес звільнення нашої країни від спадщини спочатку царської, а потім і комуністичної Росії. Всі ці роки основними цінностями, що нам пропонували провідні ідеологи, були державність, релігія та рідна мова. Але в умах і гаслах українських пасіонаріїв на протязі багатьох століть найголовнішою цінністю завжди була гідність та свобода, причому свобода у всіх сенсах – політичному, економічному, соціальному, культурному і тільки зараз ця цінність стала найбільш актуальною і почала набувати саме духовних смислів. Свобода в наш час набирає загальнонаціональну значимість і поєднує усі верстви українського соціуму.

Найскладніше зрозуміти, і навіть не зрозуміти, а відчутти, що сьогодні головна реформа не економічна, і навіть не політична, а – світоглядна, філософська. Ті особливості суспільства, що потребують реформ, стикаються не стільки з «реальними», скільки з «метафізичними» проблемами, отже і вирішувати їх потрібно на рівні абстрактного мислення, що дуже незручно для людей, не звичних до цього. Але історична необхідність не рахується з цими «дрібницями»

і ми отримуємо ситуацію, в якій необхідно вирішувати проблеми, що навіть не усвідомлені як слід.

Отже, філософське осмислення ціннісного аспекту нашої національної ментальності в умовах війни з дуже потужним агресором, але з надією на світле майбутнє, є актуальним та своєчасним.

Мета даної статті – філософський аналіз процесів, котрі відбуваються в духовному житті сучасного суспільства.

Результати. Те історичне завдання, яке видається сьогодні найважливішим, насправді ховає за собою такі «метафізичні» проблеми, які, на перший погляд, не здаються важливими. У свій час Мішель Монтень та Рене Декарт ухилились від участі у протистоянні католиків та протестантів, залишаючись при цьому добрими католиками. Але вони при цьому бачили сутність речей дещо глибше, ніж їх сучасники.

Прокляття філософа та художника – бути «неактуальними», на перший погляд, звісно, але згодом виявляється, що вони добре бачили той «задній» план, який був невидимим на той час всім іншим. Настав час дивитись не на речовинну оболонку дійсності, а на саму «безтілесну» сутність того, що відбувається в Україні, в сучасних політичних, економічних, культурних та духовних сферах життя.

Тривалий вплив марксистсько-ленінської ідеології зумів проникнути не тільки в свідомість, але і в підсвідомість людської особистості, а саме – у більш глибокі надра людської психології, ніж ті, з якими має справу політика та економіка.

До недавнього часу на формування і розвиток національної психології негативно впливали такі основні фактори:

- 1) багаторічне цілеспрямоване гноблення народу, відсутність самостійної держави;
- 2) постійне моральне цькування носіїв кращих національних якостей, фізичне знищення борців за національну незалежність;
- 3) геноцид української нації, масові насильницькі переселення народу, заохочувальні заходи до міграції за межі України, що призвело до штучного багатократного зменшення кількості нації;
- 4) пряме та підступно-приховане витіснення мови та культури, як основи існування нації.

Всі ці фактори стали причиною розповсюдження відчуття власної неповноцінності, песимізму, нігілізму, скептицизму, знецінювання інтелектуальної здібності у власних очах мислячої людини. Духом песимізму завжди була пронизана творчість багатьох представників української еліти, речника і носія національної ідеї. Розмірковуючи над призначенням еліти, над характером української нації Юрій Липа писав: «Які генеральні ідеї є найстійкіші, найменш залежні від чужинства, які найбільш українські? Пізнати їх – це для еліти мати скарб більший, ніж усі матеріальні багатства. Пізнати їх – це пізнати дороги виявлення української збірної енергії. Тільки по таким пізнанні можна говорити про кермування, що є постійною орієнтацією в чужих намірах і в своїх можливостях. Українські генеральні ідеї – це більш чи менш глибокі вияви українського расового “я”. Можна їх узяти в тій чи іншій ієрархії, підвищувати чи понижувати їх, але вони завжди існуватимуть в характері раси. Бо цей характер є так само органічний, як і інші явища природи» [2, с. 56].

Зараз настав час для кардинальних змін і ця війна, що сколихнула величезні маси населення, якнайкраще сприяє соціально-психологічному перевороту у свідомості наших громадян. Жити за старим принципом неможливо ні за якого насильства, але усвідомлення цієї безвиході є прерогативою сильного характеру і ясного розуму. Мета сьогодні – усвідомлення можливого інтенсивного пошуку альтернатив розвитку, пошуку ідеї, яка б об'єднала народ, у складі якого живе багато націй. В цих умовах важливим є не тільки те, на якій саме мові розмовляти, а що саме можна на ній сказати.

Нині українська національна ідея як воля українського народу до побудови власної незалежної держави де-юре і де-факто стала об'єктивною реальністю.

Аби дати правильне визначення формули «українська національна ідея», треба насамперед розкрити значення самого терміну «ідея», який, крім чисто філософського змісту, що витікає з поглядів давньогрецького філософа Платона, означає також «намір», «план», «бажання», «прагнення до чогось», «воля до чогось», «мрія про щось» і, як казав Іван Франко у статті «Поза межами можливого» [6], є «синтезом бажань, потреб і змагань» до «національної самостійності», тобто до власної державності. Отже, прийнявши у контексті формули «українська національна ідея» подані вище значення, слова «ідея» (в Івана Франка «ідеал»), можемо дати визначення цієї формули, що поєднує щонайменше два аспекти – прагматичний і філософсько – світоглядний або державотворчий.

Українська національна ідея – це споконвічна мрія багатьох поколінь українського народу на чолі з його великими провідниками про здобуття і побудову Української Самостійної Соборної Держави – національної, незалежної, вільної, демократичної і правової, у якій має реалізуватися прагнення українців до рівноправного з іншими народами європейської та світової співдружності життя, і яка має характеризуватися наявністю української національної влади, що суворо дотримується Конституції України та українських законів, а також неухильно утверджує і розвиває національні українські пріоритети в політиці, економіці, збройних силах, науці, літературі, мистецтві, церкві тощо.

Якщо перша частина визначення – прагматично-державоздобуттєва – передбачає завоювання і проголошення незалежності України, то друга – філософсько-світоглядна або державотворча, яка має завдання наповнити конкретні державні інститути українським національним змістом і зробити це повинна національна еліта. Чи є наша еліта справді елітарною в означеному сенсі, і чи є вона справді українською національною елітою, стверджувати важко. А чи має держава в собі потенції для утворення нової інтелектуальної правлячої еліти? Культура завжди виникає «знизу», а держава підтримує, або перешкоджає її розвитку. Коли держава не підтримує культуру, людина інтуїтивно почуває зневагу до видів розумової діяльності, що ні як не сприяє розвитку інтелектуального життя країни, її науки, філософії, культури загалом.

На сьогодні ми маємо сильний корумпований апарат – і натовп знизу. Суспільство ніяк не може структуруватись у якусь більш ієрархізовану за ознакою рівня свідомості, цивілізовану спільноту. Середній клас, який завжди і скрізь був основним постачальником інтелектуальної еліти, занадто слабкий. Творча людина непевна в можливостях своїх громадянських прав та можливостях у практичному здійсненні своїх творчих намірів. Теоретично – може, але практично це зробити – майже неможливо.

Така невпевненість у собі є тією хворобою, що перетворює потенційних діячів у натовп, який тужить за минулим. Така невпевненість у собі впливає з ірраціонального страху перед невідомим, перед яким особистість безсила як щось пасивне та безпомічне. При цьому не має значення – чи це так насправді, а чи ні. Це і є хвороба культурної особистості, яка може не мати нічого спільного з особистою мужністю чи навіть талантом. Така ірраціональна чуттєва обмеженість невидимою ризикою окреслює межі усвідомлення людського буття. Адже можлива чуттєва відвага – і нерішучість мислення – і страх вільного мислення. Це можна виявити на рівні аналізу не тільки психології, а і методології мислення, на рівні дослідження національної ментальності.

У 90-х роках минулого століття вченими різних напрямів активно досліджувався та обговорювався феномен національної ментальності та феномен національного характеру. Дослідники звертали увагу, що саме у надрах ментальності формується та живе національна ідея, яка виявляє себе через поведінку людини, її характер, цінності, життєві цілі тощо [1].

Було доведено, що ментальністю, яка укладається у даної спільноти, людина керується в усьому своєму поведінні, за допомогою складових цих категорій вона відбирає імпульси і враження, що йдуть від зовнішнього світу і перетворює їх у дані свого внутрішнього досвіду. Ці основні категорії передують ідеям і світогляду, що формується у членів спільноти або її груп, і тому, якими б різноманітними не були ідеологія і переконання цих індивідів і груп, в основі їх можна знайти універсальні, для всього товариства обов'язкові поняття й уявлення,

без котрих не можлива побудова ніяких теорій, філософських, естетичних, політичних або релігійних концепцій і систем. Це такі категорії, як всесвіт, бог, час, простір, космос, ідея, краса, істина, добро, дух, душа, свідомість, життя, смерть, тощо. Названі категорії створюють основний семантичний «інвентар» культури [3; 4].

Обов'язковість цих категорій для всіх членів спільноти потрібно розуміти, але не в тому плані, що та чи інша спільнота свідомо нав'язує їх людям, наказує їм сприймати світ і мислити саме в такий спосіб: мова йде про неусвідомлене нав'язування спільнотою і настільки ж неусвідомленому сприйнятті, цих категорій і уявлень членами товариства (хоча в тій мірі, у якій правлячі групи усвідомлюють і беруть під свій контроль деякі з категорій і понять культури, вони перешкоджають їх вільній інтерпретації і бачать у їхніх особах, що відходять від їх традиційного і «ортодоксального» розуміння, еретиків і перевертнів, - як це і було при феодалізмі, капіталізмі та й у недавньому радянському минулому нашої країни).

Ці категорії відбиті в мові, а також в інших знакових системах (у мовах мистецтва, науки, релігії), і мислити про світ, не користуючись цими категоріями, настільки ж неможливо, як не можна мислити поза категоріями мови.

Поряд із цими формами переживання світу існують і інші, що володіють більшим соціальним фарбуванням і які зустрічаються в будь-якій спільноті, такі, як громадянин, соціум, праця, багатство, власність, свобода, право, справедливість тощо. Ці категорії ми б назвали категоріями соціальними. Але членування світу на природний космос і космос соціальний завжди в більшому або меншому ступені умовно, тому що є такі культурні спільноти, в яких космос виступає антропоморфним утворенням і саме в ньому світ людини не відділений або слабо відділений від світу природи. Тому соціальні категорії, подібно тільки що згаданим, найтіснішою уявою пов'язані і переплітаються в багатьох цивілізаціях із космічними категоріями. І ті, і інші категорії виступають ціннісним каркасом та однаково важливі для побудови ментальності, що діє у тої чи іншої культурної спільноті.

Природні та соціальні форми переживання світу переломлюються в людській свідомості, вірніше в її підсвідомості і там, прийнявши особистісне забарвлення, набувають рис національної або етнічної ментальності.

Таким чином, будь яка національна або етнічна ментальність має наступні риси:

- 1) історично сформовану сукупність усіх інтелектуальних, психічних, духовних ознак та властивостей певної нації або етносу протягом усього її розвитку;
- 2) специфічне, властиве тільки даному народові, світосприймання, світорозуміння з емоційними, естетичними домінантами та практичними настановами діяльності в реальному житті;
- 3) характерні для даного народу здатність мислення, мови й настрою, склад розуму, бачення світу, риси характеру, неповторність душі, мови і культури.

Звертаючись до дослідження української ментальності слід зазначити, що наш народ є спадкоємцем однієї з найдавніших у світі Трипільської цивілізації і його ментальність та національний характер формувалися на великій території помірного клімату, де інколи холодні вітри, сніги, морози, а інколи, навпаки, – сухі, жаркі вітри, спека, а також войовничі сусіди, постійні війни та військові конфлікти аж ніяк не сприяли спогляданню й долепокірності, що властиве деяким ізольованим народам теплих регіонів планети. Лише впертість, сила, стійкість, мужність забезпечили наше національне творення та виживання.

Відомий український філософ Ю. Русов в своєму дослідженні «Душа народу і Дух нації» підкреслює такі риси українського народу: «Не спиняючися на культурнім крузі мандрівників, скотарів, пастухів, я зазначу відразу, що в українським народі є міцно поєднані ці два типи: войовника-мисливця і продуцента -хлібороба, тип динамічного козака і пасивного гречкосія. Плуг і меч є споконвічними символами нашого народу: хлібороба і войовника. Земля і залізо є одвічним символом нашої державності. І ці два типи душевної вдачі, два типи духовності – “дух плуга” і “дух меча” – ми бачимо на протязі цілої нашої історії. І як в плузі головне є залізо лемеша, а в мечі є криця леза, так і в нації головними елементами є продуцент і войовник.

А те, що є між ними, всі окраси гарту і держальця меча, всі додатки до плуга є елементами другорядними. Нині вже кожен знає, що лише в тіні меча войовника може спокійно орати землю плуг продуцента-хлібороба» [5, с. 55].

До цих основних ментальних рис треба було б додати волелюбність, хазяйновитість, працьовитість, здоровий консерватизм, моральність, глибока релігійність – всі вони сприяли національному розвитку України, не дали зникнути українській нації з лиця Землі, незважаючи на шалений геноцид з боку сусідів. Це обов'язково слід враховувати при аналізі української ментальності та характеру народу.

Отже дослідження ментальності як основи духовності та самого існування нації має стати міцною опорою творення нового характеру мислення, світосприйняття та світовідчуття. Настає нові державно-свідомої поведінки, національної гідності мають міцно увійти в буденну психологію, змінити її, звільнити від комуністично-імперських спотворень. Але слід пам'ятати, що відродження нації, яке ми всі споглядаємо, починається від інтелекту, а це повинно сприяти піднесенню авторитету інтелектуальної праці взагалі.

Про інтелектуальну працю в свій час Ю. Липа писав: «Зрештою, згадаймо іще одну форму української енергії – інтелектуальну. Вона завжди є обіч або на другім плані інших форм енергії, вона разом із мистецькою енергією встановлює певність і рівновагу дії українських речей. Вона усвідомлює традиції і шукає закликів Провидіння, завжди до останнього століття слухняна його наказам. І в ній є завершення великої будівлі української солідаристичної культури!» [2, с. 35]. Саме ця інтелектуальна енергія спроможна сформувати нову еліту суспільства, нових лідерів, з розвитим рівнем моральної свідомості та патріотичним почуттям до своєї країни та свого народу.

На сучасному етапі розвитку вже незалежної України на національну психологію впливають суто специфічні фактори. Це насамперед війна, яка руйнує все – від особистісних стереотипів та застарілих установок мислення до сім'ї, життя, економіки та навколишнього середовища, внаслідок чого ми спостерігаємо погіршення матеріального та психологічного становища багатьох людей. Але ці труднощі є цілком закономірними, оскільки пов'язані з перехідним періодом, що властиве всім державам, які стали на шлях самостійного розвитку, вирвавшись з імперських лабетів. Тому дуже важливим буде звертання до історичних коренів, духовних витоків і генези українського народу, національних цінностей і святинь (свободи, гідності, мови, історії, побуту, звичаїв, фольклору, вірувань, тощо).

Це дозволяє не тільки розкрити сутність національного життя, а й пояснити сучасні модифікації національної ментальності, яка зазнавала деформації протягом тривалого часу, закласти основи подолання нігілізму в самосвідомості народу, відновити момент оптимізму в національній психології, розвивати толерантність на рівні підсвідомого, тому що тільки духовно сильна нація терпимо і навіть доброзичливо відноситься до будь якої інакшості – чи то релігія, чи то мова, чи то сексуальна орієнтація, чи то політична позиція. У демократичному суспільстві будь які інакшості мають право на існування, якщо вони існують у рамках моральних та кримінальних законів.

Майже 80 років тому Ю. Липа в своєму політичному творі писав: «Відродження сили українців часто виступало по попереднім знищенні їх матеріальних можливостей. Можливо, що упадок матеріальних пут визволяє душу раси. Надмір духовної сили в цих руйнаціях і нещастях викличе потяг до релігії. Потяг до свого власного релігійного вислову – це те, що жде українців іще в більшій мірі, ніж досі» [2, с. 31].

Релігія, як духовна складова ментальності народу, завжди була йому опорою та надією і той факт, що зараз активно вирішується питання з українською православною церквою у зв'язку з її патріархатом, говорить про новий виток в еволюції національної самосвідомості.

Висновки. Дослідження національного менталітету та його ціннісних складових в сучасних умовах має бути зовсім на другому, метафізичному рівні

В умовах сучасної України ствердження національної ментальності на всіх рівнях життя набуває суттєвого значення через невідкладність вирішення таких завдань:

1) закріпленій в національній психології відчуття українцями себе як великої європейської нації з давньою багатою історією і культурою;

2) спростування нав'язуваних антидержавними силами стереотипів, найголовнішими з яких є такі:

– нав'язані перекручені пояснення найголовніших історичних подій з позицій колишньої радянської ідеології;

– хибне тлумачення національної психології, яке покликане обґрунтувати другосортність української нації, безперспективність її самостійного розвитку без керівництва з боку так званого «старшого брата»;

– сільський, другорядний, меншовартий характер всієї української культури.

Український народ переживає тепер процес найбільшого зодноріднення (гомогенізації). Його духовні традиції зараз активно відроджуються, відроджуються разом із військовим мистецтвом, національною політикою як зовнішньою, так і внутрішньою. Нашій сучасній еліті залишилося лише розпочати розвивати національну економіку, національну освіту та культуру загалом, але при умові патронату держави.

Всі властивості українців і всі наші «генеральні» ідеї мають, щось, що не є формулою, але є тривале, не є дефініцією, але завжди залишатиметься важливим у практиці національної еліти, яка може й повинна здійснити великі «заповіти українського народу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Донцов Д. Дух нашої давнини. Київ : Вид-во: «Центр навчальної літератури», 2020. 342 с.
2. Липа Ю. Призначення України. Київ : Вид-во: «Центр навчальної літератури», 2019. 76 с.
3. Поплавська Т. М. Менталітет та світогляд як форми життєвої орієнтації особистості. *Наукове пізнання. Методологія та технологія*. 2000. №1-2. С. 90–95.
4. Поплавська Т. М. Особливості національного менталітету та побудова правової держави в Україні. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2001. №2 (14). С. 24–33.
5. Русов Ю. Душа народу і Дух нації. Вид-во : «Філадельфія, 1948. 153с .
6. Франко І. Поза межами можливого. URL: https://library.vspu.edu.ua/polki/franko/poza_megamy_mogl.pdf

REFERENCES

1. Dontsov D. (2020) Dukh nashoyi davnyny [The spirit of our antiquity]. Kiyev : «Tsentr navchal'noyi literatury». 342 s. [in Ukrainian]
2. Lypa YU. (2019) Pryznachennya Ukrayiny [Appointment of Ukraine]. Vyd-vo: «Tsentr navchal'noyi literatury». 76s. [in Ukrainian]
3. Poplavs'ka T.M. (2000) Mentalitet ta svitohlyad yak formy zhyttyevoyi oriyentatsiyi osobystosti [Mentality and outlook as a form of life orientation of personality]. *Naukove piznannya. Metodolohiya ta tekhnolohiya*. №1-2. S.90-95. [in Ukrainian]
4. Poplavs'ka T.M. (2001) Osoblyvosti natsional'noho mentalitetu ta pobudova pravovoyi derzhavy v Ukrayini [Features of the national mentality and the construction of the rule of law in Ukraine]. *Perspektyvy*. №2(14). S.24-33. [in Ukrainian]
5. Rusov YU. (1948) Dusha narodu i Dukh natsiyi [The soul of the people and the spirit of the nation]. Vyd-vo: «Filadel'fiya», 153s. [in USA]
6. Franko I. Poza mezhamy mozhlyvoho [Outside the possible] . URL: https://library.vspu.edu.ua/polki/franko/poza_megamy_mogl.pdf [in Ukrainian]

Poplavska Tetiana Mykolaivna

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate at the Department of Philosophy, Sociology and Management of Sociocultural Activity

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0003-2492-8068

REGARDING MONITORING THE NATIONAL MENTALITY: A VALUABLE ASPECT

Modern Ukrainian society is undergoing changes associated with profound transformations not only in the economic and political spheres of society, but also in the worldview. These transformations relate to values, ideals, stereotypes and attitudes, in other words, there is a reboot of the entire content of the mentality of both the individual and the entire nation.

The situation is complicated by the fact that the socio-cultural dynamics unfolds against the backdrop of active hostilities on the territory of the country, which does not contribute to the constructive development of both the whole society and its individual citizens. The choice of problems is largely due to the acute problems of the spiritual renewal of modern society, the search for cultural guidelines for its development through the study of the nature of the national mentality, its value aspect, as well as possible transformations in the conditions of European integration.

The philosophical understanding of the value aspect of our national mentality in the conditions of war with a very powerful aggressor, but with hope for a bright future, is relevant and timely. The purpose of this article is to analyze the processes that take place in the spiritual life of modern society.

Today's goal is to realize the possible intensive search for development alternatives, the search for an idea that would unite the people, in which many nations live. In these conditions, it is important not only in which language to speak, but what exactly can be said in it.

Therefore, the purpose of this article was to analyze the processes that take place in the spiritual life of Ukrainian society. These processes are impossible without the active involvement of the national elite in them, which can and should become the leader of Ukraine's movement not only to the European Union, which will be good for the Ukrainian economy, but also to its exclusive, national goals, which would be good for Ukrainian culture.

Key words: *mentality, values, elite, culture, spirituality.*